

УДК 347.4

М. Лещинська-Вьонцек

РЕСТИТУЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

У статті розглянуто окремі проблемні питання правової природи реституції як цивільно-правової категорії. Акцентовано увагу на тому, що не дивлячись на багаторічну дискусію щодо з'ясування суті реституції, науковці й до сьогодні не досягли згоди з приводу того, чим є реституція: відповідальністю за скоєння цивільного правопорушення, санкцією чи є специфічним засобом захисту цивільних прав та інтересів. Доведено, що реституція не є відповідальністю та санкцією за скоєння цивільного правопорушення, а отже її необхідно відносити до засобів захисту цивільних прав та інтересів.

Ключові слова: реституція, цивільне правопорушення, цивільно-правова відповідальність, недійсний правочин, засоби захисту цивільних прав.

DOI 10.34079/2226-3047-2019-9-17-22-27

Постановка проблеми. Питання недійсності правочинів, зокрема підстав, правової природи, наслідків визнання їх недійсними як логічне завершення вивчення інституту недійсності правочину, завжди привертало увагу науковців. Останніми роками кількість справ про визнання недійсними правочинів, які розглядалися у вітчизняних судах неухильно зростала, що викликало ще більший інтерес до правової проблеми. Утім і досі розробити єдину концепцію розуміння окресленої проблематики так і не вдалося.

Метою актуалізації розвитку сучасного цивільного законодавства України в світлі проведення численних реформ є приведення системи права у відповідність з єдиними міжнародними стандартами. У цьому аспекті вивчення поняття реституції в її історичному розвитку, порівняння поняття реституції у законодавстві України та її розуміння в законодавстві розвинених країн як з позиції права, так і з економічної точки зору є актуальним та перспективним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям цієї наукової публікації стали праці вчених різних галузей знань, які заклали підвалини сучасного розуміння реституції як інституту цивільного права.

Питання реституції були та є предметом дослідження не лише цивілістів, а й фахівців у сфері цивільного процесуального права, загальної теорії права. Так, одні з них (зокрема, С.М. Братусь, І.В. Матвеев, Л.Г. Вострікова), розглядали реституцію як міру відповідальності. О.С. Іоффе та В.А. Рясенцев – як правопорушення, за яке не можна вимагати виконання, оскільки воно не створює прав та обов'язків. Крім вказаних науковців питання правової природи реституції досліджували у своїх наукових працях С.С. Алексєєв, В.В. Вітрянський, А.М. Джанаєва, Р.А. Майданик, Н.В. Рабінович, В.Р. Солом'яний, Е.А. Суханов, В.І. Теремецький, Е.О. Харитонов та ін.

Метою статті є дослідження реституції як цивільно-правового інституту та з'ясування її правової природи.

Виклад основного матеріалу. Відоме сучасному праву поняття «реституція» сягає своїм корінням права Стародавнього Риму. Поняття *in integrum restitutio* було вперше сформульовано в класичному римському праві. Реституцією називався особливий засіб преторського захисту. Сутність його полягала у позбавленні сили факту, який призвів

юридичні відносини до існуючого стану, реституція була засобом захисту, за допомогою якого магістрат, не в силу закону, а на підставі свого розсуду, керуючись справедливістю, відновлював попередній стан цивільних відносин [1, с. 109].

Не дивлячись на тривалу історію існування поняття «реституція», учені й досі не досягли єдиного розуміння правової природи цього поняття.

Деякі науковці розглядають реституційні відносини як міру відповідальності [2, с. 274]. Інші стверджують, що недійсні правочини – це неправомірні, протиправні діяння. Свого часу О.С. Іоффе стверджував, що недійсний правочин визнається недійсними, а тому не є правочином, у зв'язку з чим його слід кваліфікувати як правопорушення [3, с. 306]. На думку В.А. Рясенцева, недійсний правочин є неправомірною дією, а тому не можна вимагати виконання, так як вона не створює тих прав і обов'язків, які виникають на підставі дійсних правочинів [4, с. 72].

Н.В. Рабінович відносила недійсні правочини до «правопорушень особливого порядку», неделіктних правопорушень, оскільки такі правочини порушують норму права, встановлений правопорядок [5]. Оскільки неправомірні дії, будучи правопорушенням, як зазначав А.Д. Денисов, спричиняють виникнення правоохоронних правовідносин, тобто правовідносин відповідальності, що покладає на винну сторону обов'язок зазнати несприятливих наслідків, то реституцію слід вважати відповідальністю [6, с. 337].

С.М. Братусь примусове здійснення реституції вважав юридичною відповідальністю. При цьому добровільне виконання обов'язку відновити колишнє положення він не відносив до заходів юридичної відповідальності, так само як і визнання правочину нікчемним [7, с. 138].

І.В. Матвеев розглядав реституцію як санкцію за вчинення правопорушення. До такого висновку вчений дійшов на підставі того, що будь-який правочин є недійсним загалом, а не в частині, незважаючи на те, хто зі сторін правочину є правопорушником, а хто – потерпілим. Отже, дослідник стверджував, що оскільки будь-яке правопорушення за своєю природою є порушенням юридичних норм, то чинне законодавство за таке діяння (дію або бездіяльність) передбачає юридичну відповідальність і види санкцій, які застосовуються до правопорушників [8, с. 32].

Слід зазначити, що помилково вважати реституційні відносини цивільно-правовою відповідальністю, а недійсні правочини правопорушенням. Ми вважаємо, що оспорюваний правочин може бути оскаржений тільки визначеним колом осіб, а до цього визнається дійсним і повинен виконуватися. Відповідно до сформованого у літературі найбільш розповсюдженого підходу під відповідальністю розуміється те, що правопорушник, тобто особа, яка притягається до цивільно-правової відповідальності, зазнає певних майнових втрат. Цивільно-правова відповідальність – одна з форм юридичної відповідальності, яка полягає в покладанні невігідних майнових наслідків на особу, яка допустила порушення цивільних прав і обов'язків. Реституційні відносини (двостороння реституція) передбачають повернення переданого за недійсним правочином майна. Якщо спочатку передбачалася еквівалентність вимог сторін, то і при поверненні однією стороною майна іншій вона зберігається в повному обсязі. Така позиція закріплена законодавцем у ч. 2 ст. 216 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), де передбачено, що «у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину» [9].

Правопорушник повертає майно, яким він володіє, і лише це справляє ефект несення майнових втрат. Але реституція має посессорний характер. Таку позицію відстоюють багато прихильників. Пояснюючи причини, за якими законодавець

відмовився висунути обов'язковою умовою наявність права на майно для вимоги його по реституції, К.І. Скловський вказував, що найближчою метою реституції є відновлення попереднього становища, при цьому обґрунтовано передбачається, що спочатку сторони мали право на майно, передане за правочином. У разі, якщо ж такого права не було, то реституція ніяк не заважала зацікавленим третім особам вдатися до свого захисту. Більше того, якщо треті особи мали не речову, а зобов'язальну, тобто приватну вимогу, то повернення майна тільки полегшувало захист. Наприклад, якщо річ була передана в оренду зберігачем, який був зобов'язаний забезпечити її збереження, а не передавати її в користування, з якої причини оренда і є нікчемною, то після реституції, тобто повернення речі зберігачу, можливо не тільки витребування речі в натурі від зберігача, а й стягнення збитків від її зносу внаслідок господарської експлуатації. При цьому особі, яка передала річ на зберігання, не обов'язково доводити свій титул (як при віндикації), вона може обмежитися лише своєю легітимацією як сторона в договорі зберігання [10, с. 275].

Крім того, якщо доводити, що реституція – загальний наслідок усіх видів недійсних правочинів, а, відповідно, і нікчемних правочинів, то слід враховувати, що нікчемний правочин не породжує жодних правових наслідків, він є недійсним з моменту укладення.

У такому разі, якщо у сторони немає права власності на майно, яке передане в рамках недійсного правочину, то повертаючи чуже майно, ніяких втрат в майновій сфері сторона не зазнає. Передаючи чуже майно в рамках двосторонньої реституції, сторона теж не зазнає майнових втрат у зв'язку з еквівалентним характером реституційних правовідносин. Позиція про те, що реституція не відноситься до заходів відповідальності, у зв'язку з тим, що сторона недійсного правочину не несе майнових втрат, висловлена Е.А. Сухановим [12, с. 325].

І.В. Матвеев вважає, що при двосторонній реституції сторони несуть втрати: контрагентами могли бути зроблені витрати на ведення переговорів; сторона, укладаючи договір, мала певну мету, якої не досягла у разі визнання договору недійсним; сторони понесли тягар податків і зборів за договором; сторони несуть витрати на перевезення при передачі майна [9, с. 40]. Вважаємо, що навряд чи можна говорити про «майнові втрати», про які зазначає І.В. Матвеев, оскільки такі ж наслідки настають у разі законного розірвання договору однією зі сторін.

Наступним аргументом, який не дає можливості говорити про реституцію як про міру відповідальності, є те, що за загальним правилом обов'язок повернути виконане виникає не лише в особи винної в укладанні недійсного правочину, а й у особи, яка є сумлінним суб'єктом зобов'язального правовідношення.

Інакше кажучи при здійсненні реституції йдеться про виконання обов'язку. О.В. Гутніков зазначає, що обов'язок повернути виконане за недійсним правочином нічим не відрізняється від будь-якого іншого цивільно-правового обов'язку [13, с. 187-188]. До такого висновку правник дійшов на підставі того, що застосування наслідків недійсності правочинів є одним із способів захисту цивільних прав.

Таким шляхом іде й судова практика. Рішенням Жовтневого районного суду м. Кривий Ріг у справі № 212/7885/18 від 28 березня 2018 року було задоволено позовну вимогу позивача у справі про захист прав споживачів. Суд зазначив, що реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК України) застосовується лише за наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Окрім того, з урахуванням положень п. 4 ч. 2

ст. 16 ЦК України результатом реституції можна визнати такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення. Порушенням права в такому випадку визнається вчинення правочину за наявності станом на момент його вчинення дефекту, який за законом може бути підставою недійсності правочину, а реституція виступає наслідком факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (у разі нікчемності правочину) і заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину [14]. Аналогічного висновку дійшов і Мар'їнський районний суд Донецької області у справі № 237/3084/17 від 22 травня 2019 р. [15].

Таким чином, сучасна судова практика в Україні також дотримується доктринального та легального визначення поняття реституції. Як зазначив В.Р. Солом'яний, можна стверджувати, що судова практика, за наявності закону та відповідної доктрини, в більшості випадків не відхиляється від них, тобто вона не має конститутивного значення [16, с. 91].

Як і в країнах англо-американської правової сім'ї, у чинному законодавстві реституція не є мірою цивільно-правової відповідальності. Наприклад, Майкл Трейнор зазначав, що правова природа реституції характеризується як відповідальність. Водночас правник не називає реституцію мірою відповідальності або санкцією [17].

Слід зазначити, що сьогодні найбільш сталою та такою, що має значну кількість прихильників є позиція, згідно з якою реституція породжує відповідальність. Тобто реституція – не міра відповідальності, але є правопорушення, які є підставою виникнення реституцію. Так, у рамках англо-американської правової сім'ї порушення договору (a breach of contract) розглядається як правопорушення. Відповідно реституція настає за правопорушення у вигляді порушення умов договору.

Реституція – це сукупність правових норм, які в рамках поняття компенсації (майнового покриття) у цивільному праві мають своєю функцією поновлення попереднього правового та фактичного стану сторін правочину як майновий наслідок його недійсності.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити такий висновок. Оскільки реституція не належить до форм відповідальності, визнання реституції універсальним засобом захисту не применшує її суті як способу відшкодування завданих збитків. Враховуючи те, що реституція – це не міра відповідальності, є підстави для віднесення її до засобів захисту цивільних прав та інтересів, що у подальшому потребує більш ґрунтовної аргументації, пов'язаної з наступними науковими дослідженнями.

Список використаної літератури

1. Хвостов В.М. Система римського права. Семейное право. Наследственное право (конспект лекцій). М.: типографія Вильде, 1909. 145 с.; Khvostov V.M. Systema rym'skoho prava. Semeinoe pravo. Nasledstvennoe pravo (konspekt lektsyi). М.: typohrafiya Vylde, 1909. 145 s.
2. Вострикова Л.Г. Валютное право: учебное пособие для вузов. М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006. 360 с.; Vostrykova L.H. Valiutnoe pravo: uchebnoe posobyе dlia vuzov. М.: ЗАО «Iustytsynform», 2006. 360 s.
3. Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967. 494 с.; Yoffe O.S. Sovetskoe hrazhdanskoe pravo. М., 1967. 494 s.
4. Советское гражданское право / отв. ред. В.А. Рясенцев. М., 1988. 560 с.; Sovetskoe hrazhdanskoe pravo / otv. red. V.A. Riasentsev. М., 1988. 560 s.

5. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л., ЛГУ. 171 с.; Rabynovych N.V. Nedeistvytelnost sdelok y ee posledstvyia. L., LHU. 171 s.
6. Теория государства и права: Учебник / под ред. А.Д. Денисова. М., «Юридическая литература», 1980. 432 с.; Teoryia hosudarstva y prava: Uchebnyk / Pod red. A.D. Denysova. M., «Iurydycheskaia lyteratura», 1980. 432 s.
7. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории). М.: Городец, 2001. 202 с.; Bratus S.N. Yurydycheskaia otvetstvennost y zakonnost (Ocherk teoryu). M.: Horodets, 2001. 202 s.
8. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок: дис. канд.юрид. наук: Москва, 2006. 205 с.; Matveev Y.V. Pravovaia pryroda nedeistvytelnykh sdelok: dys. kand.iuryd. nauk: Moskva, 2006. 205 s.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.08.2019); Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 05.08.2019).
10. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. 5-е изд., перераб. М.: Статут, 2010. 893 с.; Sklovskiy K.Y. Sobstvennost v grazhdanskom prave. 5-e yzd., pererab. M.: Statut, 2010. 893 s.
11. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть (отв. ред. Е.А. Суханов). М.: «Волтерс Клувер», 2008. 720 с.; Hrazhdansкое pravo. V 4 t. T. 1: Obshchaia chast (otv. red. E.A. Sukhanov). M.: «Volters Kluver», 2008. 720 s.
12. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве (теория и практика оспаривания). 3-е изд., испр. и доп. М.: Статут, 2008. 489 с.; Hutnykov O.V. Nedeistvytelnye sdelky v grazhdanskom prave (teoryia y praktyka osparyvaniya). 3-e yzd., uspr. y dop. M.: Statut, 2008. 489 s.
13. Рішення Жовтневого районного суду м. Кривий Ріг Дніпропетровської області від 28 березня 2019 р. у справі № 212/7885/18 (дата звернення: 05.08.2019). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80793338>; Rishennia Zhovtnevoho raionnoho sudu m. Kryvyi Rih Dnipropetrovskoi oblasti vid 28 bereznia 2019 r. u spravi № 212/7885/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80793338> (data zvernennia: 05.08.2019).
14. Рішення Мар'їнського районного суду Донецької області від 22 травня 2019 р. у справі № 237/3084/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82833772> (дата звернення: 05.08.2019); Rishennia Marinskooho raionnoho sudu Donetskoi oblasti vid 22 travnia 2019 r. u spravi № 237/3084/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82833772> (data zvernennia: 05.08.2019).
15. Солом'ян В.Р. Поняття та види реституції. Наукові записки НаУКМА. Том 103. Юридичні науки. С. 91-95.; Solomian V.R. Poniattia ta vydy restytutsii. Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 103. Yurydychni nauky. S. 91-95.
16. The Restatement (third) of Restitution and Unjust Enrichment: some introductory suggestions by Michael Traynor. URL: <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol68/iss3/5/>.

M. Leszczynska-Wiacek

RESTITUTION AS A PROTECTION OF CIVIL RIGHTS AND INTERESTS

The author of the article considering one of the pressing issues that exists today in the science of civil law – the clarification of the legal nature of restitution as a civil law category. It has been established that, despite the long history of this concept, scientists still have not a common view of its legal nature. Some scientists view restitution as a responsibility for committing a civil offense, others view it as a sanction, while others view it as a means of

protecting civil rights and interests.

In the work proved that it is wrong to consider restitutionary relations as civil liability, and invalid transactions as a violation. This conclusion follows from the fact that the impugned transaction can be appealed only by a certain circle of persons, and before that it is recognized as valid and must be executed.

Established that the current jurisprudence in Ukraine also does not depart from the interpretation of the concept of restitution from its doctrinal and legal definition. It can be said that, in the majority of cases, the jurisprudence, in the presence of law and relevant doctrine, does not deviate from them, that is, it has no constitutional significance.

Drawn attention that restitution is a set of legal norms which, within the concept of compensation (property cover) in civil law, have the function of restoring the previous legal and factual status of the parties to the transaction as a substantive consequence of its invalidity.

Based on the study, the author concluded that since restitution is not a form of liability, recognizing restitution as a universal remedy does not diminish its essence as a way of compensating for the damage caused. Given that restitution is not a measure of responsibility, there are grounds to refer it as a means of protecting civil rights and interests.

Key words: *restitution, civil offense, civil activity, invalid legal act, means of protection of civil rights.*

Стаття надійшла до редакції 22.04.2019 р.

УДК 346.14

І. М. Білоус

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Україна, визначаючи свій вектор подальшого економічного розвитку в сучасному геоелектрономічному просторі у жорстких умовах ринкової економіки, наголосила на інноваційному шляху, який для нашої країни, виходячи з її потенціалу, є не тільки реальним, але й фактично єдиним у сучасних умовах переходу розвинених країн світу від економіки індустріального типу до постіндустріальної економіки. Забезпечення конкурентоздатності економіки та досягнення успіху Україною на інноваційному шляху її розвитку вже неможливо без ґрунтовного осмислення сучасного стану такого впливового чинника економіки, як інтелектуальна власність. Разом з тим, економіку України вже неможливо уявити і без надійної системи правової охорони інтелектуальної власності. Забезпечення надійного захисту інтелектуальної власності в Україні останнім часом набула значної актуальності. Від її ефективного вирішення у великій мірі залежить збереження та примноження інтелектуального потенціалу, культурної спадщини, міжнародного авторитету, а також покращення загальної криміногенної ситуації в нашій державі. У статті досліджено проблематику та сучасний стан охорони інтелектуальної власності в Україні. Здійснено аналіз основних проблем та виявлено основні шляхи подолання негативної ситуації, пов'язаної із захистом творчої діяльності населення України.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, захист інтелектуальної власності, авторське право, суміжні права, нормативно-правовий акт, правова охорона.*